

מועד למינו ומועד לשאינו מינו

פלוגתת רב פפא ורב זביד ופסיקת ההלכה

במסכת בבא קמא (לז, א) שנינו:

"מתני': שור שהוא מועד לאדם ואינו מועד לבהמה, מועד לקטנים ואינו מועד לגדולים, את שהוא מועד לו משלם נזק שלם, ואת שאינו מועד לו משלם חצי נזק. אמרו לפני רבי יהודה ה"ז מועד לשבתות ואינו מועד לחול. אמר להם לשבתות משלם נזק שלם, לימות החול משלם חצי נזק. אימתי הוא תם, משיחזור בו ג' ימי שבתות. **גמ':** איתמר, רב זביד אמר ואינו מועד תנו, רב פפא אמר אינו מועד¹ תנו. רב זביד אמר ואינו מועד תנו,² הא סתמא הוי מועד. רב פפא אמר אינו מועד תנו,

* מאמר זה מוקדש לזכרו של ר' ד"ר זרח ורהפטיג זצ"ל, ראש מיסדי המכון הגבוה לתורה ע"ש לודביג ואריקה יסלזון וע"ר, ויו"ר הנהלתו.

1. עיין הגהות וחיידושי הרש"ש המציע שר' פפא אינו חולק על רב זביד באשר לנוסח המשנה, אלא שהוא מפרש 'ואינו מועד' "דר"ל דלא חזינן ליה דאייעד". מדבריו משמע שרצונו לומר שרב אשי ורבינא לא הבינו את כוונת רב פפא וחשבו שהוא בא לתקן את נוסח המשנה, ולפיכך הקשו עליו. אבל באמת לא בא רב פפא אלא להציע פירוש אחר לביטוי 'ואינו מועד', - (ז"א לדוגמה בבבא של 'מועד לאדם ואינו מועד לבהמה', המשמעות היא שהשור לא ראה בהמה בתקופה הנדונה, ולפיכך אין לנו עדות לכך שהוא מועד גם לבהמה, ובכגון דא סבור ר' פפא 'דמסתמא לא הוי מועד לבהמה') - ולפי פרשנות כזו אין מקום לקושיות רב אשי ורבינא, וניתן לפסוק כדעת רב פפא. אברהם וייס, (דיונים ובירורים בב"ק, הוצאת פלדהיים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 364) מאמץ את גישת הרש"ש. גם ש. אטלס בהערותיו על חיידושי הראב"ד לבבא קמא (הוצאת יסודות, ירושלים תשמ"א) מציע כהצעת הרש"ש מבלי להזכירו. ועיין בנמוקי יוסף על הרי"ף על אתר במשנה ד"ה ואינו מועד בימות החול, שבא להגן על הרי"ף שפסק כרב פפא על אף קושיות רב אשי ורבינא, והוא מסלק קושיות אלו בקביעה שבקטע המשנה הדין במועד לשבתות גם ר' פפא גורס 'ואינו מועד'. ועיין פירוש ר' יהונתן מלוניל המובא בהע' 12 להלן.

2. רש"י: - ואין מועד לשאינו מינו דידעינן ביה דלא נגח, וכגון דעברינו להו קמיה ולא נגח וכו'. ר"ח: - רב זביד אמר ואינו מועד, כגון שעומד יום עם מי שאינו מינו ואינו מנגחם וכו'. פ. לשיטות שניהם לדעת רב זביד ההוכחה הדרושה להוציא מידי 'סתמא הוי

דסתמא לא הוי מועד. רב זביד דייק מסיפא... רב פפא דייק מרישא, דקתני מועד לאדם אינו מועד לבהמה, אי אמרת בשלמא אינו מועד תנן, סתמא לא הוי מועד, הא קמ"ל, דאפילו מאדם לבהמה נמי סתמא לא הוי מועד, אלא אי אמרת ואינו מועד קתני, הא סתמא הוי מועד, השתא י"ל מבהמה לבהמה סתמא הוי מועד, מאדם לבהמה צריכא למימר דהוי מועד. ורב זביד, אמר לך רישא אחזרה קאי, כגון דהוה מועד לאדם ומועד לבהמה והדר ביה מבהמה, דקאי גבי בהמה תלתא זימני ולא נגח,³ מהו דתימא כיון דלא הדר ביה מאדם חזרה דבהמה לאו חזרה היא, קמ"ל דחזרה דבהמה מיהא חזרה היא.⁴ מיתיבי, סומכוס אומר מועד לאדם מועד לבהמה מק"ו, ומה לאדם מועד לבהמה לכ"ש.⁵ מכלל דת"ק אינו מועד קאמר. א"ל רב זביד, סומכוס אחזרה קאי, והכי

מועד' פחותה היא מזו הדרושה להחזיר מועד לתם - שלשה ימים לר"י ותינוקות ממשמשין לר"מ [ב"ק כג, ב]. וכן משמע מתוס' ד"ה נעשה מועד לסירוגין. וראה הערות 3 ו-81 להלן.

3. צ"ע, שיטת מי היא זאת שחזרה לתמות תלויה בשלש פעמים - לא ר"מ ולא ר"י ולא ר' יוסי ולא ר' שמעון (ב"ק כד, א). ואולי ניתן לומר שהכוונה שלש פעמים בשלושה ימים, כר' יהודה גם במשנתנו, וקר' שמעון.

4. הרמב"ם פסק כר"מ וקר' יוסי שחזרה לתמות היא ע"י משמוש תינוקות. בפירוש המשניות פירש שיהיו התינוקות ממשמשין בו ואינו נוגח את התינוקות, וכך גם פירשו בתוס' (ב"ק כד, ב ד"ה שיהו התינוקות). אבל ביד החזקה, הלנ"מ פ"ו הל' ז ו-ח חזר בו, ופירש כמו רש"י (ב"ק כד, ב ד"ה הא נגח), שאע"פ שהתינוקות ממשמשין בו - (ובזה מתגרין בו) - אין הוא נוגח את אשר הועד לו ונמצא לפניו. על דרך זו מובן אידך תיתכן, לדעת רב זביד, חזרה לתמות לחצאין, למשל לתמות לגבי בהמה ולא לגבי אדם, - כגון שנמצאת לפניו בהמה בשעת המישמוש, ואינו נוגח אותה. אבל כל עוד שלא הזדמן לו גם אדם ואינו נוגח, עדיין בחזקת מועד הוא לאדם. ועיין תוספות ר' עקיבא איגר על המשנה, ב"ק פ"ב מ"ד, ובתפארת ירושלים שם. ועיין תוספתא ב"ק פ"ב הל"ב, ובתוספתא כפשוטה של הר"ש ליברמן שם עמ' 18, ואכמ"ל יותר.

5. עיין תוס' ד"ה רב זביד, בסה"ד "שמא חזר בו רב זביד... שאם לא תאמר כן קשיא ליה ההיא דריש מכילתין" (דף ב, ב, ועיין תוס' שם, ד"ה ומלתא אגב אורחיה קמ"ל). והכוונה לנאמר שם "ומלתא אגב אורחיה קמ"ל דמועד לאדם הוי מועד לבהמה ומועד לבהמה לא הוי מועד לאדם". בין הראשונים יש המעמידים את 'ההיא דריש מכילתין' דוקא כרב זביד ושלא כרב פפא, ויש שמעמידים אותו גם אליבא דרב פפא, ובאוקימתות דחוקות. פירוש יחודי יש בפסקי הרי"ד (ראה הע' 12) המציע 'שההיא דריש מכילתין' נאמר לענין

קא"ל לת"ק, דקאמרת חזרה דבהמה חזרה היא, חזרה דבהמה לאו חזרה היא מק"ו מאדם. ומה מאדם לא קא מהדר ביה מבהמה לא כ"ש. אמר רב אשי ת"ש, אמרו לפני רבי יהודה ה"ז מועד לשבתות ואינו מועד לימות החול. אמר להן לשבתות משלם נזק שלם, לימות החול משלם חצי נזק. אי אמרת בשלמא ואינו מועד קתני, שילי הוא דקא משיילי [ליה] והוא נמי קמהדר להו. אלא אי אמרת אינו מועד קתני, אגמורי הוא דקא מגמרי ליה, ותו איהו מאי קא מהדר להו. אמר רב ינאי⁶ מרישא נמי דיקא, דקתני את שמועד לו משלם נזק שלם, ואת שאינו מועד לו [משלם] חצי נזק. אי אמרת בשלמא ואינו מועד קתני, פרושי קא מפרש לה, אלא אי אמרת אינו מועד קתני, פסקה, מאי תו את שמועד לו משלם נזק שלם ואת שאינו מועד לו משלם ח"נ. עד השתא לא אשמעינן דהתם משלם ח"נ ומועד משלם נזק שלם. ואת"ל נמי איתא לדרב פפא,⁷ נגח שור חמור וגמל נעשה מועד לכל. ת"ר ראה שור נגח, שור לא נגח, שור נגח, שור לא נגח, שור לא נגח, נעשה מועד לסירוגין לשוורים.⁸ ת"ר ראה שור נגח, חמור לא נגח, סוס נגח, גמל לא נגח, פרד נגח, ערוך לא נגח, נעשה מועד לסירוגין לכל.⁹ איבעיא להו, נגח שור ושור חמור

מיתה בלבד, "דקרא במיתה הוא דמיירא". ונ"ל דאפשר לומר דרב זביד לא חזר בו מכך שסתם מועד לבהמה הוא גם מועד לאדם, 'וההוא דריש מכילתין' הוא לפי דעת סומכוס.

6. צ"ל רבינא, עיין דיקדוקי סופרים.
7. כך גם גירסת כ"י מינכן, כ"י אסקוריל, דפוס סונצינו ר"נ, דפוס ויניציא רפ"א – בשינויי איות בלתי משמעותיים. כ"י המבורג גורס 'איתא נמי לרב פפא'. אבל כ"י פירנצה גורס 'אם תימצי לומר איתא לדרב פפא'. ועיין הע' 33 להלן.
8. כיון שזאת ברייתא, ואין הגמרא מקשה ממנה על רב זביד, העירו התוס', ד"ה נעשה מועד לסירוגין לשוורים, שרב זביד יפרש שהשור ראה גם בהמות אחרות ולא נגחן, לפיכך אינו נעשה מועד לכל, אלא לשוורים בלבד.
9. התוס', ד"ה נעשה מועד לסירוגין לכל, העירו 'ע"כ בשלא ראה בינתיים כלום, דאי ראה לא הוי מועד לכל לסירוגין'. ופירש המהר"ם את דבריהם – 'ור"ל דאי ראה בינתיים שאר מינים ולא נגחן לא הוי מועד לכל המינין לסירוגין, דבראה ואינו נוגח לכ"ע אפילו לרב זביד לא הוי מועד לכל'. המסקנה ע"פ דעתם של בעלי התוספות היא איפה כי לרב זביד הברייתא הראשונה מתפרשת בשראה מינים אחרים, והברייתא השניה בשלא ראה מינים אחרים. הדוחק בזה ברור, והוא נובע מכך שהתוס' מפרשים 'מועד לכל' במובן

וגמל, מהו האי שור בתרא בתר שוורים שדינן ליה, ואכתי לשוורים הוא דאייעד, למידי אחרינא לא אייעד, או דילמא האי שור בתרא בתר חמור וגמל שדינן ליה, ואייעד ליה לכולהו מיני. חמור וגמל שור שור ושור, מהו האי שור קמא בתר חמור וגמל שדינן ליה, ואייעד ליה לכולהו מיני, או דילמא בתר שוורים שדינן ליה, ואכתי לשוורים הוא דאייעד למינא אחרינא לא אייעד, ...תיקו."

כרקע לדברינו בהמשך, יושם לב לכך שהמשנה שלנו אמנם מדברת בעיקר על מקרים של נזק ולא (רק) על הריגת אדם, שכן היא קובעת "את שהוא מועד לו משלם נזק שלם, ואת שאינו מועד לו משלם חצי נזק", ותשלומים כאלה אינם קיימים בהריגת אדם. אבל המחלוקת של רב זביד ורב פפא באשר ללשון המשנה, והניתן לדייק ממנה, יש לה משמעות הלכתית הן לגבי מקרים של נזק (משנתינו) והן לגבי מקרים של הריגת אדם, (השווה דברי רב זביד המתרחץ את תמיהת הגמ' בדף מא ע"א – 'זכי מאחר דמתם קטלינן ליה מועד היכי משכחת לה' – בהצעה 'כגון שהרג שלשה בהמות'. בעוד שרב פפא מתרחץ בדרך אחרת, 'דקטל וערק לאגמא').

יש שפסקו כרב זביד בעקבות דיוקיהם של רב אשי ורבינא בלשון המשנה.¹⁰ אבל הרי"ף פסק כרב פפא דמועד למינו אינו מועד לאינו מינו, וזאת בעקבות דרכם של הגאונים לפסוק כ- 'אם תימצי לומר', ותוך הסתמכות

מועד לכל מיני בהמות שבעולם. לא כך דרכו של הרמב"ם (ראה הל' נז"מ, פ"ו הל' י' ו-יב, ופשטותם של דברים כהבנתו של המ"מ שם, שכן לשון הרמב"ם, "מועד לכל", שווה בהלכות ט' ו-י'. ועיין ר' י. קניבסקי, 'קהילת יעקב' בני ברק ה'תש"מ, בבא קמא ס' כ"ז, ויש קצת ראייה להסברו מלשון הרמב"ם הנ"מ הל"ד – "הורגל ... שהורגל בו", ע"ש). על פי דרכו של הרמב"ם בשיטת רב זביד 'מועד לכל' אמנם פירושו לכל המינים, אבל בשיטת רב פפא 'מועד לכל' פירושו לכל המינים שנגח בלבד, ולדעת רב פפא מתפרשות שתי הברייתות בשראה גם מינים אחרים. הסברה להבדל האמור פשוטה היא. לדעת רב זביד כיון שנודע שהשור הוא נגחן ההנחה היא שאינו מבחין בין המינים – כל עוד שלא הוכח אחרת. לעומת זאת לדעת רב פפא גם אם נודע ששור נגח הוא ההנחה היא שאינו נוגח אלא את המין שנגח (= מועד למינו אינו מועד לשאינו מינו). לפיכך גם אם נודע כי שור נגח הוא מזה שנגח שלשה מינים שונים, עדיין ההנחה היא שאינו נוגח אלא את המינים שכבר נגח.

10. סמ"ג, מצות עשה סז. המאירי, בית הבחירה על אתר. מהרש"ל, ים של שלמה, בבא קמא פ"ד סימן ג'. עיין תוספות ב"ק לו, ב ד"ה שור.

על כך ש-'סוגיין כרב פפא', שכן, לפי פשוטן, שתי הברייתות וה-'איבעיא להו' הן לפי שיטת רב פפא.¹¹ רוב הפוסקים הלכו בעקבות הרי"ף.¹²

הרמב"ם בהל' נזקי ממון (פ"ו הל"ח) פוסק גם הוא כרב פפא, וז"ל:

"[ח] שור שהוא מועד למינו הרי זה אינו מועד לשאינו מינו, הועד לאדם אינו מועד לבהמה הועד לקטנים אינו מועד לגדולים, לפיכך אם הזיק את מין שהוא מועד לו משלם נזק שלם ואם הזיק לשאר המינין משלם חצי נזק. היה מועד לשבתות אינו מועד לימות החול ואם הזיק בשבתות משלם נזק שלם ובימות החול משלם חצי נזק, ומאימתי היא חזרתו משהיה התינוקות ממשמשיין בו ביום שהוא מועד לו ולא יהיה מזיק נזק שהועד לו. [ט] נגח שור היום וחמור למחר וגמל ביום שלישי נעשה מועד לכל. ראה שור היום ונגחו ולמחר ראה שור ולא נגחו וביום השלישי ראה שור וברביעי ראה שור ולא נגחו ובחמישי ראה שור ונגחו ובשישי ראה שור ולא נגחו נעשה מועד לסירוגין לשוורים. וכן כל כיוצא בזה. [י] ראה שור היום ולמחר ראה חמור ולא נגחו ובשלישי ראה סוס ונגחו וברביעי ראה גמל ולא נגחו ובחמישי ראה פרד ונגחו ובשישי ראה ערוד ולא נגחו נעשה מועד לסירוגין לכל ואם נגח ביום שהוא מועד לו אחד משלשת המינין שנגח בסירוגין הרי זה מועד... [יב] נגח שלשה שוורים בשלשה ימים

11. עיין בחידושי הרשב"א ובחידושי הראב"ד ובספר ההשלמה על אתר המעירים שהראיות מן הברייתות לשיטת ר' פפא אינן מוחלטות, שכן ניתן לתרצם גם אליבא דרב זבד באוקימתא דחוקה, וכבר עשו זאת בתוס' ל"ז ע"א ד"ה נעשה מועד לסירוגין, ול"ז ע"ב ד"ה שור. ועיין הע' 9 לעיל. הר' יוסף צבי דינר, 'חידושי הריצ"ד' (מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ן) ב"ק דף ל"ז ע"א, טוען ששיטת התוספתא ב"ק, פ"ד הל"ד – "זה הכלל וכו'" הוא כשיטת רב פפא. אבל באמת אין הדבר מוכרע – עיין 'תוספתא כפשוטה' לר' שאול ליברמן שם.

12. פסקי ר' ישעיה דטראני, ב"ק, מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ו, עמ' כח. פירוש רבינו יהונתן מלוניל, ב"ק, בית מדרש לרבנים, ניו-יורק תשכ"ט, עמ' 118, ועמ' 114. הרא"ש על אתר. הרמב"ם – לענין נזיקין, ראה בפנים להלן. הראב"ד בחידושו לבבא קמא (ראה הע' 1) כתב על פסק הרי"ף "ואמת אמר". גם דעתו של הרשב"א בחידושו, ושל בעל ספר ההשלמה נוטה לכך, וכן גם ב-'חידושי תלמיד הרשב"א והרא"ש' (הוצאת רב ה"ה קראנז, ארץ ישראל, תשמ"ה).

זה אחר זה וברביעי נגח חמור ובחמישי נגח גמל או שנגח חמור וגמל בתחלה בשני ימים זה אחר זה ואחר כך נגח שלשה שוורים זה אחר זה הרי זה ספק אם הוא מועד לשוורים בלבד או לשלשת המינין הוא מועד.

פסיקת הרמב"ם לגבי שור שהרג ותמיהות על שיטתו

מפרשי הרמב"ם¹³ כבר הצביעו על כך שפסקו הנ"ל מתיחס רק לשור שהזיק, אבל לענין שור שהרג אדם הוא פוסק שאפילו מועד להריגת בהמה הרי הוא מועד להריגת אדם – כרב זביד. וז"ל בהל' נזקי ממון (פ"י הל' א – ג):

"[א] שור שהמית את האדם בכל מקום בין גדול בין קטן בין עבד בין בן חורין אחד תם ואחד מועד הרי זה נסקל, ואם המית את הגוי פטור כדיניהם. [ב] ואחד השור ואחד שאר בהמה תיה ועוף שהמיתו הרי אלו נסקלין. מה בין תם שהרג את האדם למועד שהרג, שהתם פטור מן הכופר והמועד חייב בכופר ובלבד שיהיה מועד להרוג. [ג] והואיל וכל בהמה חיה ועוף שהרגו אדם נסקלין היאך ימצא מועד להרוג עד שישלמו בעליו את הכופר, כגון שהרג שלשה גויים ואחר כך הרג ישראל שהמועד לגויים הרי זה מועד לישראל, או שהרג שלשה ישראל טרפה ואחר כך הרג שלם, או שהרג וברח והרג וברח והרג וברביעי נתפס שאין הבעלים חייבין בכופר עד שיסקל השור.¹⁴ וכן אם סכן שלשה בני אדם כאחד או הרג שלש בהמות הרי זה מועד להריגה ובעליו משלמין את

13. עיין מגיד משנה, כסף משנה, לחם משנה הלנ"מ פ"י הל"ג, וכן מאירי, בית הבחירה על בבא קמא דף מ"א ע"א ד"ה גדולי המחברים. ר' א"ז מלצר, אבן האזל הלנ"מ פ"י הל"ג, אות ב'.

14. המילים "שאינן הבעלים חייבין בכופר עד שיסקל השור" נראים כדברי רבה [ב"ק מ"ג ע"א] "אין השור בסקילה אין בעלים משלמים כופר", וקשה שהרי אין הלכה כרבה, ומועד שהרג שלא בכוונה הבעלים חייבים בכופר אף על פי שהשור פטור מסקילה [רמב"ם הלנ"מ פ"י הל"ט]. הכסף משנה על אתר מנסה לישב את דברי הרמב"ם האלה ע"י תוספת פירוש "דוקא אם השור בר סקילה". במנחת חינוך מצוה נא, סעיף כ', תמה מניין לו לרמב"ם (ולכסף משנה) דין זה. ועיין במאירי, בית הבחירה בבא קמא דף מ"א ע"א ד"ה גדולי המחברים ודף מ"א ע"ב ד"ה מכאן אתה למד, ובחידושי הראב"ד ב"ק

הכופר¹⁵. וכן אם הכירו העדים את בעל השור ולא הכירו את השור בפעם ראשונה ושנייה ושלישית וברביעית ראו שורו שהרג ולא היו יודעין אם זה הוא השור שהרג בשלשה פעמים הראשונות או אחר היה, הואיל והועדו הבעלים שיש להם בבקרים שור שהרג שלש פעמים היה להם לשמור כל בהמתם ומאחר שלא שמרו משלמין את הכופר.¹⁶ "

אבחנה כזו לענין העדה בין נזק לבין הריגת אדם אינה מפורשת בתלמוד, ונשאלת השאלה מה הכריח את הרמב"ם לאמץ אותה. ועוד קשה, ששלש (גוי, טרפה, בהמות) מתוך שש אוקימתות שבהלכה [ג] הן נגד גמרא מפורשת, שהעלתה אותן ודחתה אותן. וז"ל הגמרא בבבא קמא דף מא ע"א:

"מתני': שור שנגח את האדם ומת, מועד משלם כופר ותם פטור מן הכופר, וזה וזה חייבין מיתה. וכן בבן וכן בבת. נגח עבד או אמה נותן שלשים סלעים בין שהוא יפה מאה מנה ובין שאינו יפה אלא דינר אחד.

גמ': וכי מאחר דמתם קטלינן ליה מועד היכי משכחת לה. אמר רבה הכא במאי עסקינן כגון שאמדוהו לשלשה בני אדם. רב אשי אמר אומדנא לאו כלום הוא אלא הכא במאי עסקינן כגון שסיכן לשלשה בני אדם. רב זביד אמר כגון שהרג שלשה בהמות. ומועד לבהמה הוי מועד לאדם (?), אלא אמר רב שימי כגון שהרג שלשה עובדי כוכבים. ומועד לעובדי כוכבים הוי

דף מ"א ע"ב ד"ה ונראה לי, וצ"ע. ועיין ר' א"ז מלצר, אבן האזל הלנ"מ פ"י הל"ג אות א'.

15. נראה לומר שפסיקה זאת של הרמב"ם, שהעדה על הריגת בהמות הופך את השור למועד לענין הריגת אדם, הוא דין בחיוב כופר בלבד (שרק בפרשה זו מפורש בתורה 'הועד בבעליו' – לרבות כל העדה על הריגה). אבל שור שהרג שלשה שוורים ונעשה מועד, ואח"כ הרג חמור, יחשב השור תם לגבי חמור גם לדעת הרמב"ם על פי הכלל 'מועד למינו אינו מועד לאינו מינו'. וכן שור שהזיק שלשה שוורים והועד ואחר כך הרג שור, בעליו יחויבו בנזק שלם על השור ההרוג, שכן לענין תשלומי נזקי קרן, הריגת בהמה היא בכלל 'נזק', ולמעשה הפרשה בתורה המחייבת בנזקי קרן ('וכי יגף שור איש את שור רעהו וכו'") מדברת על הריגת המנוגח.

16. עיין בלחם משנה, וכבר קדמו המאירי – ראה הע' 15. ועיין הגהות וחיידושי ר' יעקב צבי איליש [מלא הרועים] ב"ק דף מ"א ע"א בסוף דבריו.

מועד לישראל (?), אלא אמר רשב"ל כגון שהרג שלשה בני אדם טרפה. ומועד לטרפה הוי מועד לשלם (?), אלא אמר רב פפא, דקטל וערק לאגמא. ... רבינא אמר במכירין את בעל השור ואין מכירין את השור. מאי ה"ל למעבד. משום דאמרי ליה תורא נגחנא אית לך בבקרך, איבעי לך נטורי כולי בקרך."

על סתירה זאת מן הגמרא בדף מא לדברי הרמב"ם בהל"ג כבר נשאל הרא"ש¹⁷. היו שהציעו שהרמב"ם למד את המלים "ומועד ל... הוי מועד ל..." בניחותא ולא בתמיהה¹⁸, אבל השואלים את הרא"ש כבר דחו הצעה זו, שכן היא הייתה מחייבת שינוי גרסא מ-"אלא אמר רב פלוני" ל-"רב פלוני אמר", ואין עדות לקיום גרסא כזו.¹⁹

הצעת סוגיה נוספת בענין שור שהרג כמקור לשיטת הרמב"ם

נ"ל שהמפתח להבנת גישת הרמב"ם הוא בסוגיא בדף מד ע"א. שם שנינו:

"מתני': שור שהיה מתחכך בכותל ונפל על האדם, נתכוין להרוג את הבהמה והרג את האדם, לכנעני והרג בן ישראל, לנפלים והרג בן קיימא פטור. גמ': אמר שמואל פטור ממיתה וחייב בכופר, ורב אמר פטור מזה ומזה²⁰. ואמאי הא תם הוא. כדאמר רב, במועד ליפול על בני אדם בבורות, הכא נמי במועד להתחכך על בני אדם בכתלים. אי הכי בר קטלא הוא. בשלמא התם דחזא ירוקא ונפל, אלא הכא מאי איכא למימר. הכא נמי במתחכך בכותל להנאתו. ומנא ידעינן, דבתר דנפל

17. תשובת הרא"ש, כ"י ירושלים ח"ב סי' קמז, מובא בספר הליקוטים על משנה תורה של הרמב"ם הלג"מ פ"י הל"ג, מהדורת שבתי פרנקל, ירושלים-בני ברק, תשס"ב

18. נושאי כליו של הרמב"ם על אתר. מהרש"ל, ים של שלמה, בבא קמא פ"ד סימן כג.

19. אמנם בכ"י המבורג: "אמר ריש לקיש כגון וכו'" וחסר "אלא", אבל לפני דברי רב שימי ורב פפא, יש "אלא אמר".

20. יש שאינם גורסים 'רב אמר פטור מזה ומזה' - עיין תוס' ב"ק מ"ד ע"א ד"ה הכא, בשם ר' שמואל. ר"ת, ספר הישר, חלק השו"ת סי' כז, וחלק החידושים סי' ונקנג, ושם מובא שכך הוא בר' חננאל. בעל המאור על הרי"ף, ב"ק פ"ד ד"ה תדע. חידושי הרשב"א ב"ק מ"ד ע"א ד"ה כדאמר רב. פסקי ר' ישעיה דטראני ב"ק מ"ד ע"א ד"ה מתני' שור שהיה מתחכך.

קא מתחכך ביה. ...תניא כוותיה דשמואל ותיובתא דרב[ה]²¹. יש חייב במיתה ובכופר, ויש חייב בכופר ופטור ממיתה, ויש חייב במיתה ופטור מן הכופר, ויש פטור מזה ומזה. הא כיצד, מועד בכוונה חייב במיתה ובכופר, מועד שלא בכוונה חייב בכופר ופטור ממיתה, תם בכוונה חייב במיתה ופטור מכופר, תם שלא בכוונה פטור מזה ומזה."

הרמב"ם, כדרכו, מדייק בלשון המקורות שלו. כיון שבמשנה נאמר 'פטור' רק פעם אחת, בסוף, והוא מוסב על כל ארבעת המקרים, הרי הוא מסיק ששמואל אמר 'חייב בכופר', אם נעשה מועד, על כל ארבעת המקרים שבמשנה.²² על פי מסקנת הגמרא היה הרמב"ם חייב לפסוק כשמואל בכל ארבעת המקרים.

ועוד, מפשטות לשון הגמרא "הכא נמי במועד להתחכך על בני אדם בכתלים ולשון רביס") משמע שהשור כבר התחכך על כתלים והפילם על בני אדם שלש פעמים לפני כן.²³

לפיכך כשהרמב"ם בא לפסוק הלכה כשמואל, וזאת על פי קביעת הגמרא "תניא כוותיה דשמואל ותיובתא דרב[ה]", הוא כותב בפ"י מהלנ"מ הל"ט-י:

"[ט] אין הבהמה נסקלת אם המיתה עד שתתכוון להזיק למי

21. יש גורסים 'רבה' במקום 'רב'. עיין ציונים בהע' 20. חידושי תלמיד הרשב"א והרא"ש, ב"ק, הוצאת ח. ה. קראנז, תשמ"ה, דף מ"ג ע"א ד"ה אמר רבה, ודף מ"ד ע"ב ד"ה ואקשינן. גם כ"י המבורג גורס 'רבה'.

22. וכן מפורש בתוספתא ב"ק פ"ד הל"ו. אבל בתוספות ב"ק דף מ"ד ע"א ד"ה והא, וד"ה הכא, וכן בחידושי תלמיד הרשב"א והרא"ש, ב"ק, הוצאת ח. ה. קראנז, תשמ"ה, דף מ"ד ע"א ד"ה מתני' שור שהיה, ובבעל המאור על הרי"ף מפורש שדברי שמואל מוסבים רק על שור שהיה מתחכך, ולא על המקרים האחרים במשנה, והחויב בכופר הוא כבר בפעם הראשונה מדין 'שן שלא בכוונה'. אבל הרמב"ן במלחמות ה' שם (וגם הרא"ה, מובא בשיטה מקובצת) מפרש שדברי שמואל מוסבים על ארבעת המקרים שבמשנה, כמו שמפורש בתוספתא הנ"ל, והחויב בכופר הוא מדין קרן מועדת, שלא בכוונה.

23. עיין בחידושי הרשב"א על סוגיה זו, ובתוספות תלמיד ר"ת ורבינו אליעזר המודפס בשיטת הקדמונים על מסכת בבא קמא, הוצאת מ. י. בלוי, ניו-יורק תשל"ז, שהאריך מאוד בפירושים שונים לסוגיא ודלא כמוצע אליבא דרמב"ם בפנים), ומסיים "וצריכא לפנים ולפני לפנים".

שהיא חייבת עליו סקילה, אבל שור שהיה מתכוון להרוג את הבהמה והרג את האדם, נתכוון לנכרי והרג בן ישראל, נתכוון לנפלים והרג בן קיימה פטור מן המיתה, ואם היה מועד הבעלים חייבין בכופר, או בקנס אם המית עבד, אע"פ שהרג בלא כוונה הואיל והוא מועד לזה. [י] היה מועד לנפול על בני אדם בבורות וראה ירק בבור ונפל לבור בשביל הירק והיה שם אדם ומת, או שהיה מועד להתחכך בכתלים ומפילן על בני אדם ונתחכך בכותל להנאתו ונפל על האדם ומת מחמת חכוכו, השור פטור ממיתה לפי שלא נתכוון להמית והבעלים חייבין בכופר שהרי זה מועד ליפול על בני אדם בבורות או להפיל עליהן הכתלים, והיאך יודע שלהנאתו נתחכך בשנתחכך אף לאחר שהפיל והמית.²⁴

עקב ההתייחסות השווה כאמור לארבעת המקרים שבמשנה מסיק ופוסק הרמב"ם שגם במתכוון להרוג את הבהמה והרג את האדם, אם היה מועד לזה, חייבים הבעלים בכופר. לכאורה יש מקום לפרש שמועד במקרה זה פירושו שאותו שור כבר התכוון שלש פעמים להרוג בהמה וכל פעם יצא לו שהרג אדם - כגון שעמד אדם מאחורי הבהמה וכשהשור הסתער עליה היא זזה הצידה. להעדה בעקבות סדרה של שלשה מקרים כאלה יש שתי פנים: (א) מעשה חוזר של השור מן הסוג שאין דרך מינו לעשות כן תמיד (=שינוי) מלווה באזהרה חוזרת לבעלים שמעשה כזה נעשה הרגלו של שורו ועליו לשומרו בהתאם, (ב) עצם ההריגה של שלשה בני אדם - גם אם מעשי השור לא היו מכוונים לכך. האם לדעת הרמב"ם, לשיטת שמואל, דרושים שתי הפנים גם יחד - מעשה מורגל ושלוש הריגות קודמות של בני אדם - כדי לחייב את הבעלים בכופר כאשר השור הורג בן אדם בנגיחה הבאה?

24. קיימת אי-בהירות מסוימת בלשון הרמב"ם בענין שתי הדוגמאות המובאות בהלכה י'. האם הנאמר "היה מועד לנפול על בני אדם בבורות" ו-"או שהיה מועד להתחכך בכתלים ומפילן על בני אדם" (1) משמעו שהשור נעשה מועד עקב שלש הריגות בכוונה, וזה שלא נסקל מכבר הוא משום שערק או כדומה, או (2) האם גם שלש ההריגות הראשונות היו שלא בכוונה - כגון שראה ירק וכו' או שהתחכך להנאתו. פשטות הלשון מורה לכאורה על הפירוש הראשון. כזו באמת שיטתו של פסקי ר' ישעיה דטראני ב"ק מ"ד ע"א ד"ה מתני'. שור שהיה. וראה הערה 83 של המהדיר, א.י. וורטהיימר שם, המזהה זאת כשיטת הרמב"ם. אבל הדברים אינם חלוטים שכן הרמב"ם כתב "והשור פטור ממיתה", והלא לפי הפירוש הראשון הוא חייב במיתה עקב שלשת המקרים הראשונים. מאוד דחוק,

התשובה מפורשת ברמב"ם, בהלנ"מ פ"י הלכה יג:

"בהמה שנכנסה לחצר הניזק ודרסה על גבי תינוק כדרך הלוכה והרגתהו, הבעלים משלמין את הכופר שהרגל מועדת להזיק כדרך הלוכה וברשות הניזק חייב אף על השן והרגל כמו שביארנו. נמצאת למד שהמועד שהמית בכוונה נסקל והבעלים חייבין בכופר ואם המית בלא כוונה פטור מן המיתה והבעלים חייבין בכופר וכו'".

זאת אומרת שאם השור הורג אדם במעשה שנחשב רגיל אצלו ולמשל 'רגל' שבו הוא מועד מתחילתו) הבעלים חייבין בכופר כבר בהריגה הראשונה.²⁵

נחזור עתה לאותו שור שהיה מתכוון להרוג את הבהמה ובמקרה יצא שהרג אדם – הלא מבחינת השור המעשה שהורגל בו והועד לו בשלשת המקרים הראשונים הוא נגיחה להריגת שור.²⁶ מבחינה זו המקריות של הריגת אדם, אם היתה או לא היתה, בשלוש הנגיחות הראשונות לא מעלה ולא מורידה. אם במקרה שהשור היה מתכוון ארבע פעמים להרוג בהמה ובכל פעם יצא שהרג אדם, חייבים הבעלים בכופר על הנגיחה הרביעית, אז הסברה הפשוטה מחייבת שגם במקרה שהיה מתכוון ארבע פעמים להרוג בהמה ובשלשת המקרים הראשונים אמנם הרג בהמות אבל ברביעית יצא שהרג אדם, יהיו הבעלים חייבין בכופר על הנגיחה הרביעית.²⁷ זאת אומרת שלענין הריגה, מועד לבהמה הוי מועד לאדם. מסקנה זאת נובעת כאמור מכך שפסקנו כשמואל בסוגיא בדף מד. כיון ששמואל פוטר ממיתה אבל

ואינו תואם את סיגנונו של הרמב"ם, לפרש שהוא מתיחס רק למקרה הרביעי. ועוד קשה, שבסוף הלכה ט' נאמר אע"פ שהרג בלא כוונה הואיל והוא מועד לזה. "במקרים אלה אין ספק שהמשמעות היא מועד להרוג בלא כוונה, כפירוש השני, והמקרים שבהלכה ט', והמקרה של התחכך בכותל, הם מאותה משנה.

25. עיין הע' 22 לעיל. יוצאת דופן היא שיטת הראב"ד בחידושו על ב"ק דף מ"ד ד"ה אמר שמואל, שגם בהריגת אדם שלא בכוונה בשן או רגל אע"פ שהם מועדים מתחילתם, אין הבעלים משלמים כופר אלא אחרי שהועדו ג' פעמים (דהיינו בהריגה הרביעית).

26. כך גם דעת התוס' דף מא ע"א ד"ה מאחר דתם, ותוס' דף מד ע"א ד"ה והא תם הוא (השני), וכן בחידושי הרשב"א שם ד"ה וכי מאחר. אבל בתוספות תלמיד ר"ת ורבינו אליעזר (ראה הערה 23) שם ד"ה ואמאי, משמע שאם השור התכוון להרוג בהמות והרג בני אדם שלש פעמים הוא נעשה מועד להריגת אדם.

27. זאת לאור הפסק שיש כופר ברגל בפעם הראשונה כנ"ל.

מחייב מועד בכופר גם בשני המקרים הנוספים שבמשנה שם – דהיינו נתכוון לעכו"ם והרג בן ישראל, לנפלים והרג בן קיימא – יש להסיק בטיעון דומה לנ"ל שמועד להריגת עכו"ם הוא מועד להריגת ישראל, ומועד להריגת נפל (=טריפה) הוא מועד להריגת שלם.²⁸ כך גם הסברא הפשוטה, שהרי אין השור יודע אם המנוגח הוא עכו"ם או טריפה או ישראל שלם.²⁹

כדי שלא תהיה סתירה בין הפסיקה כדעת שמואל, לבין הפסיקה כדעת רב פפא (בדף לז) שמועד למינו אינו מועד לשאינו מינו, חילק הרמב"ם ביניהן. שמואל מתיחס להריגת אדם, בעוד שאת ההלכה של רב פפא מצמצם הרמב"ם למקרים של נזק בלבד.

את הקושיא מן הסוגיא בדף מא ע"א יתרץ הרמב"ם בכך שאותה סוגיא היא לפי שיטת רבוהו³⁰ 'שאם אין השור חייב סקילה על הריגה זו, גם הבעלים אינם חייבים בכופר', ובתוספת ההבנה כי לשיטה זו עקרון הכלל הזה תקיף לא רק לגבי הנגיחה הרביעית, אלא גם לגבי שלש נגיחות הראשונות. נגיחה שאין השור חייב עליה מיתה גם אינה משמשת להעדה לחייב תשלום כופר. לפיכך קובעת אותה סוגיא שמועד להריגת בהמה או להריגת עכו"ם או להריגת טריפה אינו מועד להריגת ישראל שלם לחייב

28. בבבא קמא דף מא ע"ב שנינו: "ת"ר: ובעל השור נקי – רבי אליעזר אומר נקי מחצי כופר אמר לו ר' עקיבא והלא הוא עצמו אין משתלם אלא מגופו, הביאהו לבית דין וישלם לך וו תניא אידך אמר לו רבי אליעזר עקיבא כך אני בעיניך שדיני בזה שחייב מיתה אין דיני אלא במתכוון להרוג את הבהמה והרג את האדם למצרי והרג ישראל לנפלים והרג בן קיימא." המשך הפסוקים בשמות פ' כא הוא: "וכי יגח שור את איש או את אשה ומת סקול וסקל השור ולא יאכל את בשרו ובעל השור נקי: ואם שור נגח הוא מתמל שלשם והועד בגעליו ולא ישמרנו והמית איש או אשה השור וסקל וגם בגעליו יומת: אם כפר יושת געליו ונתן פדיו נפשו ככל אשר יושת געליו: מכך ניתן להבין כי לדעת ר' אליעזר אותו שור שהתכוון להרוג בהמה והרג אדם וכו', אשר לגביו דרש שנקי הוא מחצי כופר, אם חזר על כך עוד ועוד והועד בבעליו, אע"פ שאין דין השור במיתה, בעליו חייבים בכופר – וזאת כנראה המקור לשיטת שמואל, ולכך שנגיחת תם שלא בכוונה שאינה מחייבת סקילה בכל זאת נספרת כאחת הנגיחות שמביאות להעדה לענין חיוב כופר.

29. יש להניח שהרמב"ם, בגישתו הידועה בכגון דא, לא יבחין בין ישראל לבין עכו"ם וטריפה על פי דרגות של 'מזלא', או כדומה. ועיין תוס' תלמיד ר"ת ורבינו אליעזר וראה הע' 23.

30. ראה הע' 21 לעיל.

את הבעלים בכופר.³¹ אבל אין הלכה כשיטה זו. ובאמת לאחר שקבענו שדברי שמואל "פטור ממיתה וחייב בכופר" נאמרו גם על המקרים של התכוון להרוג עכו"ם והרג בן ישראל, התכוון לנפלים והרג בן קיימא, מתעוררת השאלה מדוע כאשר הגמרא בדף מא שאלה "וכי מאחר דמתם קטלינן ליה מועד היכי משכחת ליה", מדוע לא ענתה על פי מה שנשנה במשנה הבאה – כגון שהתכוון ג' פעמים להרוג עכו"ם (ואו טריפה) וכל פעם הרג בן ישראל שלא בכוונה. התשובה המתבקשת היא שאותה סוגיא בדף מא היא לפי שיטת רבה החולק על שיטת שמואל.

ביאור הביטוי היחודי 'ואם תימצי לומר "נמי" כדרב פפא' – לשיטת ר"ח והרמב"ם

כבר הערנו לעיל, בדיון על הסוגיא בדף לז ע"א, כי העובדה שדיוקיהם של רב אשי ורבינא בלשון המשנה שם לא נדחו על ידי הגמרא תומכת בשיטת רב זביד. לפיכך יש מקום לפסוק כמותו, כפי שאמנם פסקו ראשונים מסוימים.³² אבל סתמא דגמרא ממשיכה "ואם תימצי לומר נמי איתא לדרב פפא וכו'" ועל פי קבלת הגאונים 'אם תימצי לומר' הוא ביטוי מבוא לקביעת הלכה. אלא שכאן בסוגייתנו הניסוח הוא ייחודי, ואין עוד כמותו בש"ס. לא נאמר "ואם תמצא לומר כדרב פפא" אלא נאמר "ואם תמצא לומר נמי איתא לדרב פפא".³³

31. א. וייס, מחקרים בתלמוד, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ה, עמ' 72, מצביע על כך שהתשובות על השאלה שבסוגיא זו "מועד היכי משכחת ליה" אמנם אינן בסדר כרונולוגי פשוט, והן מסודרות בשלוש קבוצות (רבה וכ"י המבורג גורס רבא), רב אשי – רב זביד, רב שימי, רשב"ל, רב פפא – רב אתא בריה דרב איקא, רבינא) כאשר סדר הקבוצות והסדר בתוך כל קבוצה הוא על פי נימוקים הגיוניים, ע"ש. יושם לב לכך שרבה, הפותח את הקבוצה הראשונה, סובר שבמועד שלא בכוונה בעליו אינם משלמים כופר. וכן בפשטות היא דעת רבא, הסובר שאין כופר ברגל (דף מא ע"א, אמנם ראה תוס' כו ע"א ד"ה אלמא, וכן בחידושי הרשב"א שם ד"ה במאי קא מיפלגי. ואינו מוכרח, כפי שהעיר הרי"ד בפסקיו שם דף מ' ע"ב, בסוף ד"ה תניא, ואכמ"ל). רב פפא המסיים את הקבוצה השנייה, רק תשובתו מתקבלת בקבוצה זו, והוא תלמיד של רבא. לעומת זאת רב שימי (בר אשי) הוא תלמיד של אביי הסבור שיש כופר ברגל, ולגבי רשב"ל מסיק הבהבלי (מג ע"ב) שהוא ג"כ סבור שמועד שלא בכוונה בעליו משלמים כופר, ותשובות שניהם נדחות. לפיכך אין זה רחוק להסיק שאותה סוגיא נשנתה על דעת הסוברים כרבה.

32. ראה הע' 10 לעיל.

33. עיין הע' 7 לעיל. בהבאות בראשונים: ר"ח – נמי איתא לדרב פפא. ברי"ף בדפוס

רבינו חננאל בפירושו³⁴ מתיחס להתבטאות זו, וז"ל "...ואוקימנא למתני' כדוקי' דרב זביד שאם נגח ג' ימים ג' שוורים נעשה מועד מכאן ולהבא לכל בהמה וכו' ...ודרב פפא נמי איתא דאסקינן לה ואם תימצא לומר נמי איתא לדרב פפא נגח שור חמור וגמל נעשה מועד לכל וקיימא לן כל אם תמצא לומר הלכה היא." ובהמשך "...איבעיא להו נגח שור שור חמור וגמל מהו... ובעיא זו אליבא דרב פפא הוא, ש"מ איתא לדרב פפא." אלא שדבריו נראים סתומים, וכאילו אחרית דבריו לענין ההלכה סותרת את ראשיתם.³⁵

והנ"ל לומר הוא שבעוד ששאר המפרשים הבינו שרב פפא מודה שאם "נגח שור חמור וגמל נעשה מועד לכל", לא כך הבין הר"ח. להבנתו רב פפא דורש שבכדי שהשור יעשה מועד למין כל שהוא חייב הוא בכל מקרה לנגוח את אותו מין שלש פעמים, והביטוי "ואם תימצא לומר נמי איתא לדרב פפא" בא לומר שאין הלכה כשיטת ר' זביד המקורית שמועד למין אחד הוא מועד לכל המינים, וגם לא כשיטת רב פפא המקורית שכל מין ומין זקוק להעדה בפני עצמו, אלא ההלכה היא מעין פשרה ביניהן. אם נגח השור מין אחד בלבד הוא נעשה מועד רק לאותו מין, אבל אם נגח שלשה מינים שונים בזה אחר זה, כל מין רק פעם אחת, הוא נעשה מועד לכל. וכדי ששיטת רב זביד, שמועד למינו הוי מועד לשאינו מינו (= לכל המינים שבעולם), תבא לידי ביטוי 'בפשרה' זו, חייב היה הר"ח לפרש "נעשה מועד לכל" - לכל המינים שבעולם. הבנה זו של דברי הר"ח ותואמת את לשונו, שכן בסוף דבריו שציטטנו הוא אומר: "ובעיא זו אליבא דרב פפא הוא - ומשום שבבעיא נאמר 'ואכתי לשוורים הוא דאייעד למידי

קושטא: איתא לרב פפא. רי"ף כ"י ניו-יורק: איתא לדרב פפא, אבל בכ"י אחר (ראה ד"ס הגהות אות ו'), 'נמי איתא לדרב פפא'. בפסקי הרי"ד ובפירוש רבינו יהונתן מלוניל: איתא לדרב פפא. חידושי הראב"ד, חידושי הרשב"א, חידושי תלמיד הרשב"א והרא"ש: איתא לדרב פפא. וקשה לדעת מהמובאות האלו אם באמת לא גרסו 'נמי' או שהשמיטו אותו בשיגרא דלישנא. מן המקורות הספרדיים מסתבר שהרמב"ם כן גרס 'נמי', שהיא גם הגירסא הקשה יותר.

34. פירוש רבינו חננאל, בבא קמא, בעריכת ר' דוב דומב, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"א.

35. ראה תמיהתו של א. וייס, דיונים ובירורים בב"ק, הוצאת פלדהיים, ירושלים - ניו יורק, תשכ"ז, עמ' 360.

אחרינא לא', ש"מ איתא לדרב פפא" – (ולא הלכה כרב פפא).³⁶

כבר עמדנו על כך לעיל (הע' 9) שהרמב"ם פירש "נגח שור חמור וגמל נעשה מועד לכל", לכל שלשת המינים, שור, חמור, וגמל בלבד. מכך נראה שהוא לא הלך בדרכו של רבנו חננאל בהבנת הביטוי "נמי איתא לדרב פפא". אנו מציעים שהוא הבינו **במשמעות שלא רק הדין של רב זביד הוא נכון, אלא גם הדין של רב פפא הוא נכון**.³⁷ לענין הריגת אדם וחיוב כופר, הלכה כרב זביד שמועד להריגת בהמה הוא מועד להריגת אדם, בעוד שלענין נזק הלכה כרב פפא שמועד למינו אינו מועד לשאינו מינו. נמצא שהביטוי יוצא הדופן "ואת"ל נמי איתא וכו'" תואם את שיטת הרמב"ם.

36. וכעין הדברים שכתבנו בפנים להסביר את דברי הר"ח, נמצאים בדברי הרא"ה המובאים בשיטה מקובצת על אתר, ד"ה רב פפא אמר, אלא שהוא כנראה לא גרס 'נמי'.

37. המהרש"ל – עיין הע' 10 לעיל – וכן א. וייס, כנ"ל הע' 35, עמ' 362-363, מנסים להסביר את 'נמי' על סמך ההנחה שהלכה כרב זביד, אבל גישה זאת אינה עולה עם הפסק של הרמב"ם.

קרנות, מלגות ופרסים לתלמידי המכון הגבוה לתורה

- קרן משה אריה לודביג ז"ל ואריקה יסלזון שתח"י, ניו יורק, ארה"ב
קרן **אוצר עזרה**, לע"י יונה קירשנבאום
- קרן ע"ש **אנדרו ואלדה**, נוסדה בעזרתו של מר פנחס שפילמן, שוויץ
קרן מלגות ע"ש ליאונרד ומרסי **אברמסקי**, טורונטו, קנדה
- קרן ע"ש אילן **אהרונוביץ** ז"ל - נוסדה ע"י משפ' איתן אהרונוביץ לזכר בנם אילן ז"ל
קרן מלגות לזכרו של מר שמעון **אפפל** ז"ל - נוסדה ע"י משה ז"ל וגבי שרלוט גרין,
ניו-יורק, ארה"ב
- קרן ע"ש ר' שלמה ורבקה **אשכנזי** ז"ל
קרן ע"ש **בונמי** (בן-עמי) ז"ל, לוס אנג'לס, ארה"ב
- קרן **בינגהם** דוד ובנו מרדכי ז"ל - תרומת מר האנס בכרך, אוסטרליה
קרן הרב מרוין **בינפלד**, ניו-יורק, ארה"ב
- קרן ע"ש שמואל ז"ל ונינה **בלואוס**, שיקגו, ארה"ב
- קרן מלגות ע"ש הרב קרפל ורינה **בנדר**, בית שמש, ישראל
קרן חיים ומריון **בסין** ז"ל, טורונטו, קנדה
- קרן מלגות ע"ש עו"ד ד"ר חיים **בסוק** ז"ל, תל אביב, ישראל
קרן ע"ש רחלי **בצלאל** ז"ל, נוסדה ע"י הוריה
- קרן **גולדרייך** ע"ש מרת אידה גולדרייך ע"ה - נוסדה ע"י מר פ. גרין ומשפחתו, שוויץ
קרן ע"ש סגן ד"ר יעקב **גזית** (פלזנשטיין) הי"ד
- קרן מלגות לזכרו של מר יעקב יוסף **גרין** ז"ל - נוסדה ע"י משה ז"ל וגבי שרלוט
גרין, ניו-יורק וירושלים
- קרן מלגות ע"ש משה ז"ל וגבי שרלוט **גרין**, ניו-יורק, ארה"ב
קרן ע"ש משה ומלכה **הומינר** ז"ל, תל אביב, ישראל
- קרן מלגות ע"ש אלי וגרטה **הירמס**, סידרהרסט, ארה"ב
- קרן מלגות ע"ש אברהם אבא **הרצבי** (הירשברג) ז"ל - תרומת האחים הירשברג
בע"מ, תל-אביב, ישראל
- קרן הרב הרי ווהלברג, נוסדה ע"י אהרון ורחל **דהאן**, בולטימור מרילנד, ארה"ב
קרן זליג וסוזי **ונגרובסקי**, סביון, ישראל
- קרן ע"ש נעמי ורהפטיג ז"ל, ישראל

קרן ע"ש באשה **זונברג** ז"ל – תרומת מר יקותיאל זונברג, תל-אביב, ישראל
קרן הרבנים יהושע אלימלך וצמח מנחם **זמברובסקי** ז"ל – נוסדה ע"י ד"ר באשה
זמברובסקי ז"ל

קרן ע"ש מיכאל **חזני** ז"ל

קרן מלגות ע"ש צבי וג'נט **טומקביץ**, דטרויט, ארה"ב

קרן ע"ש ר' יעקב לייב ואשתו ליפקה **טחורש** הי"ד- הוקמה ע"י בניהם אברהם דוד
ז"ל וכתריאל טחורש ז"ל, ירושלים, ישראל

קרן מלגות כתר אפרים ע"ש הרב הגאון כתריאל פישל **טכורש** ז"ל – נוסדה ע"י
המועצה הדתית תל-אביב יפו

קרן **טשרנו** ע"ש ר' אייזיק טשרנו ורעייתו אסתר ז"ל, ניו-יורק

קרן ע"ש רחל ומשה יצחק **טשרנפסקי** ז"ל, ירושלים, ישראל

קרן ינובר- נוסדה ע"י רחל **ינובר** ז"ל, תל אביב, ישראל

קרן ע"ש דבורה ויעקב **ינון** ז"ל

קרן מלגות ע"ש אליהו אהרון וחיה רישקה **כהנא** ז"ל – נוסדה ע"י המשפחה, תל
אביב וניו יורק

קרן מלגות ע"ש גבריאל ובלנש **ליון**, ניו יורק, ארה"ב

קרן הרב יצחק והרבנית יוכבד **ליפקה** ז"ל – נוסדה ע"י משפחת ליפקה, רמת-גן,
ישראל

קרן קולונל ר. **מיינרצהגן** ז"ל, חסיד אומות העולם- תרומת מר יעקב יוסף קורץ,
תל-אביב, ישראל

קרן ישראל **מיץ**, תל-אביב, ישראל

קרן מלגות ע"ש יוסף **מצרי**, תל-אביב, ישראל

קרן ע"ש זיק **משה**

קרן מלגות ע"ש ברוך **נוסבאום** ז"ל – תרומת אמו פ. קלמן, לע"י בנה שמסר את
חיוו בהגנת הר הצופים 1948, ארה"ב

קרן ג'ק וג'יטה **נייגל**, לוס אנג'לס, ארה"ב

קרן להנצחת זכרו של ר' חיים ישראל **סרוקה** ז"ל בן הרב יהושע דוד הלוי זצ"ל, רב
בגלזגו

הוקמה על ידי בני משפחתו :

אחותו הרבנית מורגנשטרן ז"ל, שיקגו

אחותו רבקה שתחי' ובעלה ר' שלמה אשכנזי ז"ל

אחיו ר' אליעזר ואשתו אסתר סרוקה ז"ל

אחיו נח סרוקה ז"ל

קרן מעיזבון נחמיה ומרים **עמינוח** ז"ל , תל-אביב, ישראל

קרן מוריס **פולק**, ישראל

קרן ע"ש גבי לילי **פייזר**, נוסדה לע"נ אמה גבי שרה רסין, בעזרתו של מר פנחס שפילמן

קרן להנצחת אברהם ובלומה **פיינגולד** ז"ל – מנוחלת ע"י מר דוד וייל, תל-אביב, לפי צוואת המנוח ר' אברהם פיינגולד ז"ל

קרן יהודית ונפתלי **פיינגולד**, תל-אביב, ישראל

קרן דוד וגיני **פינק**, ניו-יורק, ירושלים ותל אביב

קרן שמואל **פלקוביץ**

קרן ע"ש שרגא יאיר **פריזנט** ז"ל

קרן וולף ופליס **פריסוסקר** ז"ל , תל-אביב, ישראל

קרן ע"ש אהרליה **פרידמן** ז"ל- הוקמה ע"י מר דוד פרידמן ומשפחתו, תל אביב, ישראל

קרנות משפחת צדרבאום- נוסד ע"י ר' ישראל לורנס **צדרבאום**, מינכן, ירושלים וניו יורק

קרן להנצחת יהודה **צירקלש** ז"ל

קרן מלגות ע"ש עו"ד חיים **קוסובסקי-שחור** ז"ל

קרן קליין בן-ציון – נוסדה ע"י גבי ומר **קליין**, פריס, צרפת

קרן הרב דניאל **קירשבלום** ז"ל, ארה"ב

קרן מאיר ואסתר חנה **קליין**

קרן ד"ר מקס ורוז **קפלן** – נוסדה ע"י גבי רוז קפלן, ניו-יורק, ארה"ב

קרן הרי ז"ל וסילויה **רוזן**, קינגסטון, קנדה

קרן ארוינג וגיטה **רוזן**, קינגסטון, קנדה

קרן ע"ש יצחק **שוורץ** ז"ל- נוסדה ע"י אשתו בתיה שוורץ

קרן מלגות ע"ש מרדכי **שטרן** ז"ל, תל אביב, ישראל

קרן ע"ש משה חיים **שפירא** ז"ל

קרן מלגות ע"ש נורמן וגינט **שפרינגר**, קינגסטון, קנדה

קרן ע"ש שלמה ואסתר **שפרכר**, נוסדה ע"י פרופ' מילון שמואל שפרכר ופרופ' לילי דמיטרובסקי

קרן מלגות ע"ש בנימין ואביבה **שרבט**, הרצליה, לתלמידי ולתלמידות המכון הגבוה לתורה

יזכרו לטובה מעניקי מלגות לתלמידי המכון מקרנות שונות:

ר' משה אורנשטיין מקרן הרב אברהם אורנשטיין זצ"ל

ר' יוסף הלפרין ור' אברהם ברגמן מקרן טובה דונסקי ז"ל

הרב שמואל פוקס מקרן בני-אפרים

יעמדו על הברכה מיסדי ומקימי:

ה"כס" להוראת דיני ישראל ע"ש הרב אשר צפתמן, שיקגו, ארה"ב

ה"כס" להוראת הפוסקים ותולדותיהם ע"ש הרב ד"ר יעקב הופמן ז"ל - תרומת אוה ומנפרד מאיר ז"ל, ניו-יורק, ארה"ב

תכנית להעשרת והפצת יהדות ע"ש נתן ושרה מאיר ז"ל - תרומת אוה ומנפרד מאיר ז"ל, ניו-יורק, ארה"ב

מר לב לבייב ורעייתו אולגה

מרכז לרבנות קהילתית בישראל, ע"ש הרב משה ושרה רקוביץ, ניו יורק, ארה"ב

נורמן וגיוהנה שטרנטל, על הקמת תכנית תורת ארץ ישראל, מונטריאול, ארה"ב

מרסל ובלדה לינדנבאום, על הקמת היוזמה הרבנית ע"ש לינדנבאום לע"נ גיטי לינדנבאום, ניו יורק וירושלים

זליג וסוזי ונגרובסקי, על הקדשת בית מדרש בימי שישי

קרן יבנה, האחים שפירו

בהוקרה לתומכי ספריית המכון ומרכז למחקר:

גב' פלה צדרבאום, על הקדשת ספרייה ע"ש לורנס-ישראל ז"ל ופלה צדרבאום

משפחת סילבר, על הקדשת המרכז הגבוה למחקר תורני ע"ש אברהם סילבר ז"ל

תרומת משפחת וגנר, לע"נ מר וגב' יוליוס ביננפלד ז"ל ומר וגב' וגנר ז"ל

גב' מרים לייפר על הקדשת תרומה לזכר הרב לואיס אליעזר לייפר ז"ל

בהוקרה רבה על תרומות מיוחדות:

מר וגב' אלן סיטרון, צרפת, על תמיכתם בדוקטורנטים מצטיינים

הרב וגב' יעקב פרידמן, לוס אנג'לס, על הקדשת כיתת ראש הישיבה

מר דוב פרידברג, טורונטו, על תרומתו לקורס חדשני במתודולוגיה של לימוד טקסטים רבניים

משפחת מאיר ואביבה בלוס, תל אביב, על הקדשת ספר תורה ומלגות לתלמידי המכון

בית כנסת רמת חן וקהילתו, על מלגות לתלמידי המכון
קרן מלגות ע"ש שטראוס, ע"י מר פנחס שפילמן
ד"ר וגבי ארוינג מוסקוביץ על תמיכתם בדוקטורנטים מצטיינים
תרומה בעילום שם לדוקטורנטים מצטיינים
תרומה בעילום שם לפרסום כתבים תורניים
שמואל הרביט ומניה ה. אביב ז"ל, קרן לתמיכה בדוקטורנטים מצטיינים
דן ואילנה בנסון, תמיכה בדוקטורנט מצטיין
ד"ר וגבי רון נייגל ומר וגב דוד נייגל, תמיכה בדוקטורנט מצטיין
דוד פרידמן / מרק פרידמן / נעמי וולנז, תמיכה בדוקטורנט מצטיין
שלמה ושילה מלקמן, תמיכה בדוקטורנט מצטיין
קרן ע"ש משפחת רוברט סילינס, תמיכה בדוקטורנט מצטיין
מר וגבי סטיב גליס וחברים מווסטצ'סטר, ניו יורק, תמיכה בדוקטורנט מצטיין
משפחת סיטון, ניו יורק, על תמיכתם במכון הגבוה לתורה
קרן מלגות ע"ש אקסל שפרינגר, בראשותו של מר ארנסט קריימר, ע"י מר פנחס
שפילמן
הרב דוד שופט, לוס אנג'לס, ארה"ב, מלגה לתלמיד המכון

Anonymous – Support for outstanding Doctoral students.

Anonymous – Dedication of a Torah publication.

J. Samuel Harwit & Manya H. Aviv, z"l, Charitable Trust – Support for outstanding Doctoral students.

Dan & Ilana Benson – Support for an outstanding Doctoral student.

Dr. & Mrs. Ron Nagel and Mr. & Mrs. David Nagel – Support for an outstanding Doctoral student.

Mr. & Mrs. David Friedman / Mark Friedman / Naomi Wolens – Support for an outstanding Doctoral student.

Shlomo & Sheila Melkman – Support for an outstanding Doctoral student.

The Robert Sillins Family Foundation – Support for an outstanding Doctoral student.

Mr. & Mrs. Steve Gelles and Friends from Westchester, NY – Support for an outstanding Doctoral student.

Sutton Family – Support for the Machon.

The Axel Springer Foundation, Mr. Ernst Cramer, Chairman – Scholarships facilitated by Mr. Pinchas Spielman.

Rabbi David Shofet – Scholarship for Machon student.

MARCEL AND BELDA LINDENBAUM, New York and Jerusalem, FOR ESTABLISHING THE LINDENBAUM RABBINIC INITIATIVE IN MEMORY OF GHITTY LINDENBAUM.

ZELIG AND SUZIE WENGROWSKY, FOR DEDICATING THE FRIDAY BEIT MIDRASH.

THE YAVNE FOUNDATION, the Shapiro Brothers.

In tribute to supporters of the Institute Library and Research Center:

Mrs. Paula Cederbaum, who dedicated The Lorenz – Israel ל"ר and Paula Cederbaum Library.

The Silver Family, who dedicated The Avraham Silver ל"ר Advanced Torah Studies Center.

The Wagner Family Endowment, In Memory of Mr. & Mrs. Julius Bienenfeld ל"ר and Mr. & Mrs. Efroim Wagner ל"ר.

Mrs. Miriam Leifer, who dedicated the Rabbi Louis Leifer ל"ר Endowment.

In warm recognition of special gifts:

Mr. and Mrs. Alain Cytron, France, for supporting outstanding Doctoral Students.

Rabbi and Mrs. Jacob Friedman, Los Angeles, for dedicating the Rosh Hayeshiva Classroom.

Mr. Dov Friedberg, Toronto, for his contribution for an innovative course in the Methodology of Studying Rabbinic Texts.

The Meir and Aviva Blum Family, Tel Aviv, for the dedication of a Sefer Torah and scholarships for Machon students.

The Ramat Chen Synagogue and congregation, for scholarships for Machon students.

The Strauss Foundation, through its Chairman, Mr. Pinchas Spielman, for scholarships.

Dr. and Mrs. Irving Moskowitz, for scholarships for outstanding Doctoral students.

THE ZELIG AND SUZI WENGROWSKY FUND, Savyion, Israel

THE RABBI HARRY WOHLBERG FUND, Established by Aharon and Rachel Dahan, Baltimore, Maryland, U.S.A.

THE YANOVER FUND, Established by Mrs. RACHEL YANOVER, Z"l, Tel-Aviv, Israel.

THE DEVORA AND JACOB YINON, Z"l, FUND.

THE RABBIS YEHOShUA ל"י, ELIMELECH ל"י AND ZEMACH MENACHEM ל"י ZAMBROWSKY MEMORIAL SCHOLARSHIP, Established by Dr. Basia Zambrowski, Z"l.

THE YEHUDA ZIRKLASH MEMORIAL FUND.

THE BASHA ZONEBERG, Z"l, FOUNDATION, Established by Mr. Yekutiel Zoneberg, Tel Aviv, Israel.

In Grateful Citation of Those Who Have Established the Following Chairs and Programs:

MR. JOSEPH HALPERIN & MR. ABRAHAM BERGMAN – THE TOVA DUNSKY FUND.

MR. MOSHE ORENSTEIN – THE RABBI AVRAHAM ORENSTEIN, ZT"l, FUND.

RABBI SAMUEL FUCHS – THE BNEI EPHRAIM FUND.

THE RABBI OSCAR FASMAN CHAIR IN THE TEACHING OF JEWISH LAW, Chicago, U.S.A.

THE RABBI DR. JACOB HOFFMAN, Z"l, CHAIR IN THE HISTORY OF HALACHA AND HALACHISTS – Endowed by EVA AND MANFRED MEYER, Z"l, New York, U.S.A.

THE NATHAN AND SARA MEYER, Z"l, OUTREACH PROGRAM - Endowed by EVA AND MANFRED MEYER, Z"l, New York, U.S.A.

MR. LEV LEBAYEV AND HIS WIFE, OLGA.

THE RABBI MOSHE AND SARAH RAKOWITZ, New York, CENTER FOR THE COMMUNITY RABBINATE IN ISRAEL.

NORMAN AND JOHANNA STERNTHAL, Montreal, FOR ESTABLISHING THE TORAT ERETZ YISRAEL PROGRAM.

THE ISRAEL MITZ MEMORIAL FUND, Tel Aviv, Israel.

THE JACK MOSHE FUND.

THE JACK AND GITTA NAGEL FUND, Los Angeles, U.S.A.

THE BARUCH NUSSBAUM SCHOLARSHIP FUND, U.S.A., Established by Mrs. Paula Kalman in memory of her son, who gave his life in the defense of Mount Scopus in 1948.

MRS. LILLY PEISER – SCHOLARSHIP FUND, Established in memory of her mother, Mrs. Sarah Rassin, with the help of Mr. Pinchas Spielman.

THE MAURICE POLLACK FOUNDATION, Israel.

THE PHYLLIS & WOLF PRYSUSKER, Z"L, FOUNDATION, Tel Aviv, Israel.

THE IRVING AND GITTA ROSEN FUND, Kingston, Canada.

THE SYLVIA AND THE LATE HARRY ROSEN FUND, Kingston, Canada.

THE ITZHAK SCHWARTZ, Z"L, MEMORIAL FUND, Established by his wife.

THE MOSHE CHAYIM SHAPIRO, Z"L, FUND.

THE BENJAMIN AND AVIVA SHARBAT SCHOLARSHIP FUND, Herzliya, Israel, for students of the Machon Gavoha l'Torah.

THE SHRAGA YAIR PRIZANT, Z"L, FUND.

THE R' CHAIM SOROKA, Z"L, son of R' Yehoshua David HaLevy, z"l, Rav of Glasgow, MEMORIAL FUND, Israel, Established by his family:

His Sister, REBBEZIN MORGENSTERN, Z"L, Chicago

His Sister, RIVKAH, and her husband, MR. SHLOMO ASHKENAZI, Z"L

His Brother, MR. ELIEZER AND ESTHER SOROKA, Z"L

His Brother, MR. NOAH SOROKA, Z"L.

THE SHLOMO AND ESTHER SPRECHER FUND, Established by Prof. Milon Shmuel Sprecher and Prof. Lily Dimitrovsky.

THE NORMAN AND JANET SPRINGER SCHOLARSHIP FUND, Kingston, Canada.

THE MORDECHAI STERN, Z"L, MEMORIAL SCHOLARSHIP FUND, Tel Aviv, Israel.

THE TZVI AND JEANETTE TOMKIEWICZ SCHOLARSHIP FUND, Detroit, U.S.A.

THE RABBI KATRIEL FISCHEL TCHURSH KETER-EFRAIM MEMORIAL SCHOLARSHIP FUND, Established by the Religious Council, Tel Aviv.

THE JACOB LEIB & LIPKE TCHURSH MEMORIAL FUND, Established by their sons Abraham David, z"l, and Katriel Tchursh, z"l, Jerusalem.

THE NAOMI WARHAFTIG, Z"L, FUND, Israel.

THE YEHUDIT & NAFTALI FEINGOLD FUND, Tel Aviv, Israel.

THE DAVID AND JENNY FINK FOUNDATION, New York, Jerusalem, Tel Aviv.

THE SAMUEL FLAKOWITZ MEMORAL FUND.

THE AHRALEH FRIEDMAN, Z"L, FUND, Established by Mr. David Friedman and Family, Tel Aviv, Israel.

THE LT. DR. YAAKOV GAZIT (FELZENSTEIN) ז"ל FOUNDATION.

THE JACOB JOSEPH GREEN MEMORIAL SCHOLARSHIPS, Established by Mr. Moshe Green ז"ל and Mrs. Green, New York and Jerusalem.

THE MOSHE Z"L AND CHARLOTTE GREEN SCHOLARSHIP FUND, New York, U.S.A.

THE GOLDREICH FUND IN MEMORY OF MRS. IDA GOLDREICH, Established by Mr. P. Green & Family, Switzerland.

THE AVRAHAM ABA HARZVI (Hirschberg), Z"L, SCHOLARSHIP FUND, Established by the Hirschberg Brothers, Ltd. Tel Aviv, Israel.

THE ELI AND GRETA HIRMES SCHOLARSHIP FUND, Cedarhurst, U.S.A.

THE MOSHE AND MALKA HOUMNER, Z"L, FUND.

THE ELIYAHU AARON AND CHAYA RISHKA KAHANA, Z"L, SCHOLARSHIP FUND, Established in their memory by their family, Tel Aviv and New York.

THE DR. MAX & ROSE KAPLAN FOUNDATION, Established by Mrs. Rose Kaplan, New York, U.S.A.

THE RABBI DANIEL KIRSHBLUM MEMORIAL FUND, U.S.A.

THE BEN-TZION KLEIN FOUNDATION, Established by Mr. & Mrs. Klein, Paris, France.

THE MEIR AND ESTHER CHANA KLEIN FUND.

THE ADV. CHAIM KOSSOWSKY – SHACHOR, Z"L, SCHOLARSHIP FUND.

THE GABRIEL AND BLANCHE LEVIN SCHOLARSHIP FUND, New York, U.S.A.

THE RABBI ISAAC & RABANIT YOCHEVED LIPKEH FOUNDATION, Established by the Lipkeh Family, Ramat Gan.

THE COLONEL R. MEINERZHAGEN, Z"L, FUND, A righteous Gentile, donated by Mr. Jacob Joseph Kurtz, Tel Aviv.

THE JOSEPH MISSRI SCHOLARSHIP FUND, Tel Aviv, Israel.

**FUNDS ESTABLISHED TO ASSIST THE STUDENTS OF
THE INSTITUTE FOR ADVANCED TORAH STUDIES**

THE LUDWIG Z"l AND ERICA JESSELSOHN ENDOWMENT FUND, New York, U.S.A.

THE ANDREW AND ELDA FUND, Established with the help of Mr. Pinchas Spielman.

THE LEONARD AND MARCI ABRAMSKY SCHOLARSHIP FUND, Toronto, Canada.

THE ILAN AHARONOWITZ MEMORIAL FUND, Established by Mr. Eitan Aharonowitz and family, in memory of their son, Ilan z"l.

THE NECHEMIA AND MIRIAM AMINOACH FUND, Tel-Aviv, Israel.

THE SIMON APFEL MEMORIAL SCHOLARSHIPS, Established by Mr. Moshe Green, z"l and Mrs. Green, New York and Jerusalem.

THE SHLOMO ASHKENAZI MEMORIAL FUND, Established by his wife.

THE DR. CHAIM BASOK, Z"l, SCHOLARSHIP FUND, Tel-Aviv, Israel.

THE RABBI MARVIN BIENEFELD FUND, New York, U.S.A.

THE NINA AND THE LATE SAMUEL Z"l BELLOWS FUND, Chicago, U.S.A.

THE RABBI KARPOL AND RENA BENDER FUND, Israel.

THE HYMAN AND MARION BESSIN MEMORIAL FUND, Toronto, Canada.

THE RACHELI BEZALEL Z"l MEMORIAL FUND, Established by her parents.

THE DAVID BINGHAM AND SON MORDECHAI, Z"l, SCHOLARSHIP, Established by Mr. Hans Bachrach, Australia.

THE DAVID BONAMI (BEN-AMI) MEMORIAL FUND.

THE CEDERBAUM FAMILY SCHOLARSHIP FUNDS, Established by Mr. Lawrence Israel Cederbaum, Munich, Jerusalem & New York.

THE MICHAEL CHAZANI, Z"l, FUND.

THE CHERNOW FUND, IN MEMORY OF MICHAEL P. & STELLA CHERNOW, Z"l, New York, U.S.A.

THE RACHEL & MOSHE YITZCHAK CHERNOFSKY, Z"l, FUND, Jerusalem.

THE OTZAR EZRA FUND, In memory of Yona Kirshenbaum.

THE SHMUEL FALKOWITZ FUND.

THE AVRAHAM AND BLUMA FEINGOLD MEMORIAL FUND, Managed by Mr. David Weil, Tel Aviv, from the estate of Mr. Abraham Feingold z"l.